

Дејан М. Мирковић¹
Универзитет у Приштини са привременим
седиштем у Косовској Митровици,
Правни факултет, Катедра за јавно-правне науке
Косовска Митровица (Србија)

342.7(497.16)"2020"
616.98:578.834
Оригинални научни рад
Примљен 11/07/2020
Измењен 30/08/2020
Прихваћен 31/08/2020
doi: [10.5937/socpreg54-27481](https://doi.org/10.5937/socpreg54-27481)

КРШЕЊА УНИВЕРЗАЛНИХ ЉУДСКИХ ПРАВА И ПРОГОН СПЦ У ЦРНОЈ ГОРИ У ВРЕМЕ ЕПИДЕМИЈЕ COVID-19

Сажетак: У Републици Црној Гори је крајем 2019. године донет Закон о слободи вјероисповијести који је изазвао протесте и масовне литије од децембра 2019. до марта 2020. године. Након избијања епидемије COVID-19 власти у Подгорици су фактички укинуле слободу окупљања и слободу вероисповести. Тако су власти у Црној Гори, под оправдањем хитне друштвене потребе или заштите јавног здравља, непропорционално и несразмерно поступале за време епидемије. На тај начин су прекршене међународне конвенције које гарантују универзалну заштиту слободе вероисповести и одредбе које забрањују дискриминацију. Епидемија COVID-19 искоришћена је од стране власти за обрачун са СПЦ у Црној Гори ради стварања неканонске ЦПЦ, одузимања црквене имовине и наметања одредби нелегитимног и нелегалног Закона о слободи вјероисповијести.

Кључне речи: COVID-19, међународно право, Црна Гора, епископ Јоаникије, људска права

Увод: Закон о слободи вјероисповијести и народно-црквене литије у Црној Гори уочи избијања епидемије COVID-19

Циљ овог истраживања је правна и социолошка анализа Закона о слободи вјероисповијести и његовог утицаја на стање људских права у Републици Црној Гори у време епидемије COVID-19, као и утврђивање узрочно-последичне везе са покушајем стварања неканонске ЦПЦ.

Крајем децембра 2019. године, неколико месеци пре избијања епидемије COVID-19, у Народној скупштини Републике Црне Горе је усвојен Закон о слободи вјероисповијести (Закон).² У јавној расправи, која је претходила усвајању Закона о слободи

¹ dejan.mirovic@pr.ac.rs

² Влада Републике Црне Горе је усвојила Предлог Закона о слободи вјероисповијести на седници од 5. децембра 2019. године. Предлог је следећег дана упућен Народној скупштини.

вјероисповијести, није учествовала највећа верска заједница у Републици Црној Гори – СПЦ, односно Епископски савјет СПЦ у Црној Гори који се састоји од представника Митрополије црногорско-приморске, Епархије будимљанско–никшићке и две епархије које се простиру делимично и на територији Републике Црне Горе (Захумско–хецеговачке и Милешевске).³ Током гласања у Народној скупштини Републике Црне Горе ухапшена је највећа опозициона посланичка група (полиција је насилно упала у салу Народне скупштине). За Закон је гласало укупно 45 од 81 посланика, колико броји Народна скупштина Републике Црне Горе. Закон је ступио на снагу 8. јануара 2020. године.

У том контексту, Закон је несумњиво нелегалан јер, према академику Кости Чавошком, поступак за доношење закона мора бити „јаван, подробан и довољно дуг”, процедура мора да обухвата јавну расправу и гласање у законодавном телу, а за ваљаност закона је „необично важно” поштовање предвиђеног поступка од кога се не сме одступати (Ћавошки & Васић, 2006, стр. 363).

Чавошки истиче и да је неопходно да у доношењу закона учествују они на које ће се закон односити или друштвене групе које су највише заинтересоване за његову примену. Карл Шмит (Carl Schmitt), један од највећих правника XX века, сматра да одлука „пуке већине” у парламенту, која није легална, не може бити „праведна и умна” (Samardžić, 2001, стр. 317).

Закон о слободи вјероисповијести је и нелегитиман. Према правној теорији дух компромиса између разних друштвених група је основ демократије, као и легитимност законских прописа. Чувени српски правник Слободан Јовановић пише о том духу компромиса или социолошко–правном контексту за доношење закона када обрађује енглески правни ситем у XIX веку (Jovanović, 1940, стр. 104).

Карл Шмит сматра да је у основи легитимитета поклапање између чињеница и правних норми (Schmitt, 2011, стр. 53). Томас Мор (Thomas More) је још пре 500 година критиковао нелегитимност закона у Енглеској који су, слично као и у Црној Гори, послужили за отимање црквене имовине. Мор је такве нелегитимне законе описивао као „заверу богатих против сиромаша” (Lukić, 1964, стр. 278).

Макијавели (Nicolo Machiavelli) у истом периоду пише да мудра власт не сме да потцењује народно незадовољство када доноси законе (Machiavelli, 2012, стр. 91).

Коначно, модерни француски правник Оливије Бо (Olivier Beaud) сматра да највиша (суверена) власт мора да се заснива на легитимитету и да само тако може оправдати своје поступке. У супротном, власт без легитимитета је „разбојник са пиштољем” (Beaud, 2016, стр. 3).

С друге стране, управо због нелегитимности и нелегалности Закона о слободи вјероисповијести, у Црној Гори у децембру 2019. године избијају ненасилни протести

За известиоце су одређени министар правде Зоран Пажин и министар за људска и мањинска права Мехмед Зенка. Гласање у Народној скупштини је одржано 27. децембра. Ухапшена је читава посланичка група Демократског фронта.

³ Преговори о Закону о слободи вјероисповијести су са Епископским савјетом СПЦ у Црној Гори вођени након доношења Закона, а не пре његовог доношења како би било логично. Власти у Подгорици нису потписале билатерални уговор са Епископским савјетом СПЦ у Црној Гори иако су потписани уговори са Исламском заједницом и са Римокатоличком црквом.

у виду црквено-народних литија.⁴ Према минималним и јавним проценама МУП Републике Црне Горе у њима је дневно учествовало преко 100.000 људи. Према извештају о верским слободама Стејт департамента (United States Department of State), који је јавно представио државни секретар Мајк Помпео (Mike Pompeo) 10. јуна 2020. године, само у Никшићу и Подгорици се окупљало и до 50.000 људи. Протести или литије се у периоду до избијања епидемије COVID-19 (март 2020. године) одржавају у свим општинама у Црној Гори, чак и у онима попут Улциња у којима је православно становништво мањина. За државу која има око 600.000 становника и полицијске снаге од око 2.000 људи такви протести су били јасан знак да већина становништва не подржава Закон о слободи вјероисповијести.

Највеће огорчење народа су, ипак, изазвали чланови 62. и 63. Закона. Према тим члановима, манастири и цркве који су изграђени пре 1918. године прелазе у својину државе ако СПЦ не докаже својину над њима. При томе, главни критеријум за одређивање својине је производ надриправног и надриисторијског тумачења власти. Тај критеријум је „допринос” црногорских грађана и државе изградњи верских објеката. Међутим, најважнији верски објекти, као што су Ђурђеви Ступови, манастир Морача, Цетињски манастир и Острог, су изграђени вековима пре него што је Црна Гора међународно призната као независна држава на Берлинском конгресу 1878. године. Пошто нема међународноправног континуитета између српских средњовековних држава Немањића и Црнојевића и Османске империје, с једне стране, и модерне Црне Горе, с друге стране, онда су одредбе чланова 62. и 63. у смислу међународног права неприменљиве (Ђорђевић, 1967, стр. 68).

С обзиром да је међународно право изнад унутрашњег, према општеприхваћеној монистичкој теорији, одредбе су апсурдне и неприменљиве и у унутрашњем праву (Avramov & Kreća, 2008, стр. 43).

Једини континуитет који може бити релевантан за Закон је онај канонски, са Зетском епископијом коју је основао Свети Сава после добијања аутокефалности српске цркве 1219. године или онај са Пећком патријашијом (Durković & Jakšić, 2020, стр. 31, 96; Džomić, 2018, р. 5).

Међутим, из политичких разлога тог континуитета нема у Закону.

До сличног закључка поводом чланова 62. и 63. се долази и када се узме у обзир правна чињеница да СПЦ у Црној Гори након 1918. године поседује најмање сто година савесне државине на верским објектима. Савесна државина подразумева да држалац својине није знао и није могао знати да нема овлашћење да ствар држи, а државе обично прописују рок од 20 година за непокретне ствари да би се стекло право својине одржајем. Савесну државину признају све цивилизоване државе (Stanković & Orlić, 2001, стр. 45).

Очигледно, власти у Црној Гори не признају тај правни институт када се ради о објектима СПЦ.

Коначно, чак су и известиоци Венецијанске комисије о Закону о слободи вјероисповјести у свом, у суштини наклоњеном властима у Подгорици, Мишљењу из

⁴ Црквено-народни сабор у Никшићу је одржан 21.12. 2019. године, а окупљено је било око 20.000 људи који су протестовали против Закона. Изнете су мошти Светог Василија Острошког.

2019. године признали да су „забринути” због одредби из чланова 62. и 63. и позвали су власти у Подгорици да се консултују са СПЦ поводом тих чланова. (Esanu, Velaers, Vermeulen, 2019, стр. 20–22)

Универзалност људских права и границе ограничавања људских права у време ванредне ситуације

У модерној правној теорији се сматра да људска права имају своје порекло у природном праву (моралном или божанском), а не у позитивном или важећем законском поретку (Рауповић, Krivokapić, Krstić, 2010, стр. 19–25).

Односно, људска права су универзална и постоје независно од воље државе, уставног или законског уређења. Зато је држава дужна да се уздржи од мешања у људска права и само изузетно, у ванредним околностима или ситуацијама, може да их органици. Џон Лок (John Locke), творац модерног појма људских права, је чак сматрао да власти које крше људска права немају легитимитет. Роналд Дворкин (Ronald Dworkin) сматра да је поштовање људских права услов за „политичку моралност” (Dworkin, 2001, стр. 124).

Универзални правни обичај гарантовања слободе религије има дугу традицију. Слобода религије је на тлу централне Европе фактички гарантована још Вестфалским миром 1648. године. Након Тридесетогодишњег рата између протестаната и католика коначно је усвојен принцип *cuius regio, eius religio*. Немачка и централна Европа су *de facto* подељене на протестантске (Палатинат, Саксонија, Шлезија, Брандербург, Данска, Холандија) и католичке земље (Баварска, Аустрија, Бохемија) упркос томе што римски папа није признавао одредбе Вестфалског мира (Blei, 2002, стр. 87).

У модерном међународном праву, право на слободу вероисповести је гарантовано чланом 18. Универзалне декларације о људским правима из 1948. године, чланом 9. Европске конвенције о људским правима из 1950. године (Европска конвенција), чланом 18. Међународног пакта о грађанским и политичким правима и чланом 10. Повеље ЕУ о основним правима из 2000. године. Европски суд за људска права, тумачећи универзалност и обавезност људских права у овој области, у познатој пресуди у случају *Kokkinakis v Greece* из 1993. године истиче да слобода вероисповести представља један од „темеља демократског друштва”. Комитет за људска права УН, у Општем коментару поводом члана 18. Међународног пакта о грађанским правима из 1993. године, истиче да држава мора да гарантује несметано одвијање верских обреда. У правној теорији се сматра да се слобода вероисповести састоји од права на избор религије, права на веронауку, права на верске обреде и забране дискриминације директне и индиректне, као и да она у себи садржи лична и економска права (Bigović, 2009, стр. 35, 133).

У унутрашњем црногорском праву Устав Републике Црне Горе из 2007. године у члану 6. гарантује неповредивост људских права и слобода, у члану 8. забрану дискриминације, у члану 14. равноправност верских заједница и њихову слободу у вршењу верских обреда и верских послова, у члану 46. слободу вероисповести. Стари Закон о слободи вјероисповијести, донет у време једнопартијског и атеистичког система 1977. године, је такође (формално) гарантовао право на „слободно исповиједање” вере (Džomić, 2013, стр. 252).

С друге стране, нема сумње да се људска права могу ограничити у ванредним ситуацијама. Такав случај је била епидемија COVID-19 у Црној Гори у периоду март-јун 2020. године. Ипак, према правној теорији и међународним конвенцијама, као и према Уставу Црне Горе, људска права се могу ограничити у ванредним ситуацијама, али не и укинута. На пример, дерогаторна клаузула у члану 9. став 2. Европске конвенције о људским правима прописује да се слобода вероисповести може „ограничити” ради заштите јавног здравља. Пракса Европског суда за људска права тумачи тај став 2. члана 9. на следећи начин: ограничење слободе вероисповести мора да буде „пропорционално и сразмерно”. Држава је дужна да задржи „неутралан и непристрасан” став према свакој верској заједници (Ditert, 2006, str. 286–287).

Такође, ограничење слободе вероисповести мора да одговора „хитној друштвеној потреби” и мора да се тумачи у смислу члана 11. Европске конвенције који гарантује слободу мирног окупљања. У члану 17. се истиче да држава не сме да ограничава слободе и права у мери већој од оне која је предвиђена Европском конвенцијом. У члану 18. се наводи да морају постојати границе ограничења права.

Комитет за људска права УН у Општем коментару бр. 27 о ограничењима људских права истиче да ограничења не смеју да „нарушавају суштину самог права” (Hanski, Šajnin, 2007, str. 15).

Однос између норме и ограничења не сме да буде у корист ограничења. Прописи којима се ограничавају људска права не смеју да дају неограничену слободу властима које су надлежне за њихово спровођење. Слично као и Европски суд за људска права, Комитет за људска права УН тражи да мере ограничења људских права буду у складу са начелом сразмерности, односно да се користе „најмање наметљива средства”. Комитет захтева да, чак и у време рата и великих природних катастрофа, власти морају да докажу да такве ванредне ситуације представљају претњу опстанку нације.

Хапшење владике Јоаникија и репресија над СПЦ у време и након епидемије COVID-19 у Црној Гори у периоду март–јун 2020.

Власти у Подгорици су искористиле епидемију COVID-19 не само да укину слободу окупљања, већ и да фактички укину слободу вероисповести и то само за једну верску заједницу. На тај начин, власти у Црној Гори су, под оправдањем хитне друштвене потребе или заштите јавног здравља, непропорционално и несразмерно поступале за време епидемије COVID-19. Да је прави циљ власти био борба против СПЦ показује чињеница да су репресивне мере против свештенства настављене и после званичног укидања ванредних мера поводом епидемије COVID-19, 2. јуна 2020. године. Дакле, СПЦ је, према надриисторијском и надриправном тумачењу власти у Подгорици, уместо COVID-19, постала „претња опстанку нове нације” или сметња стварању неканонске ЦПЦ. Следеће чињенице то показују.

У Републици Црној Гори су ванредне мере уведене 10. марта 2020. године. Оне су, у суштини, успоставиле режим ванредног стања. Влада Републике Црне Горе и Национално координационо тело за заразне болести (НКТ) су увели забрану путовања у државе погођене COVID-19: Италију, Шпанију, Иран и Кину (НКТ је водио министар пољопривреде Милутин Симовић). Уведена је и забрана уласка странним

држављанима који долазе из тих земаља. Држављани Црне Горе који су се из тих држава враћали кући су упућивани у кућну изолацију у трајању од 14 дана. НКТ је забранио спортске манифестације, обустављени су годишњи одмори здравствених радника. Петнаестог марта 2020. године су затворени гранични прелази, кафане и кафетерије, ресторани, играонице, теретане, тржни центри, угоститељски објекти. Два дана касније су уведене додатне мере. Обустављен је јавни превоз путника у међуградском, приградском и градском саобраћају (аутобусима и комбијима), као и превоз путника железницом. Затворени су фризерски и козметички салони, као и шалтерске сале, школе, позоришта. У продавницама је ограничен број потрошача на 50 и прописана је обавезна дистанца.

Двадесет шестог марта је проглашена епидемија COVID-19 на целој територији Републике Црне Горе. Тридесетог марта уведена је забрана излазака радним данима од 19 до 5 сати и суботом од 13 сати до понедељка у 5. У том периоду на територији Црне Горе било је око 90 заражених вирусом COVID-19. Четрнаестог априла је већ забележено 278 оболелих и једноцифрен број умрлих.

Након овог периода пада број заражених. Од 30. априла, као и 4, 8, 11, 12, 15. и 19. маја, НКТ постепено ублажава мере. Дозвољена је рекреација у природи, тренинзи спортских професионалаца, укинута је забрана кретања, расформиране привремене болнице. Дозвољен је такси и путнички превоз и отворене су плаже, као и угоститељски објекти и тржни центри. Верским заједницама је дозвољено обављање служби уз поштовање дистанце од два метра. Прописано је да се унутар верског црквеног објекта налази једно лице на 10 квадратних метара, а у портама црквених објеката до двадесет лица.

Двадесет другог маја власти организују масовне прославе дана државности Црне Горе на улицама више градова. Двадесет петог маја су Влада Републике Црне Горе и НКТ прогласили Црну Гору за (наводно прву у Европи) Corona Free државу јер више није било оболелих.

У Привременој препоруци за превенцију COVID-19 Владе Републике Црне Горе од 29. маја 2020. године везано за вјерска окупљања, током обреда у црквама и молитвеним просторима тражи се дистанца од 2 метра у реду и за време верског обреда. Максималан број верника је 200 (Government of the Republic of Montenegro, 2020, June 8th). Препоручује се одржавање верских обреда на отвореном, уз присуство максимално 200 људи. Препоручује се увођење видео преноса испред црквених објеката. Верници не треба да отварају или затварају црквена врата и треба појединачно да улазе у цркву. На улазу у цркву треба да буде дезинфекционо средство. Старији верници не треба да присуствују литургији.

Коначно, крај епидемије COVID-19 је званично проглашен 2. јуна 2020. године.

СПЦ у Црној Гори је поштовала све ове мере. У марту су прекинуте црквено-народне литије организоване поводом Закона о слободи вјероисповијести. Отац Гојко Перовић, ректор Цетињске богословије, је 19. марта 2020. године јавно понудио црквене објекте држави ради формирања стационара и позвао вернике СПЦ да се придржавају упутстава НКТ.

Власти нису прихватиле ову пружену руку и помоћ цркве. Само 48 сати после позива Перовића блокирале су Саборни храм у Никшићу. Дванаестог априла су привеле 82-годишњег митрополита Амфилохија. Митрополит и неколико свештеника су

задржани скоро читав дан у Центру безбедности у Подгорици. Затим су на информативне разговоре позивани свештеници у Бијелом Пољу и Котору, међу њима и 76-годишњи Момчило Кривокапић, најугледнији свештеник у Боки которској. Кривокапић умире само девет дана након привођења у Котору. Општинско државно тужилаштво (ОКТ) у Котору подноси кривичне пријаве против људи који су присуствовали сахрани Кривокапића. Митрополит Амфилохије је 23. априла по други пут позван на информативни разговор. Разлог је био служење опела познатом историчару Владимиру Јовићевићу, које је, иначе, било организовано у складу са мерама НКТ (опелу је присуствовало само 10 људи).

Коначно, упркос чињеници да су мере НКТ ублажене и да епископ будимљанско-никшићки Јоаникије није позивао народ да присуствује празнику Светог Василија Острошког 12. маја (Мићовић, 2020), он је тог дана ухапшен са још девет свештеника СПЦ. У оптужном предлогу њима се ставља на терет да су 12. маја у Никшићу поступали супротно наредбама Министарства здравља о спречавању опасне заразне болести. Угледном и омиљеном епископу одређен је притвор од 72 сата иако никада није био кривично гоњен и није постојала могућност да ће побећи, утицати на сведоке или да ће некога заразити вирусом. Тако је грубо прекршен члан 5. Европске конвенције о људским правима, који притвор дефинише као изузетак јер се он примењује само у случајевима могућности бекства, извршења кривичног дела или ширења заразних болести. У том смислу, у случају *Guzzardi v Italy*, Европски суд за људска права је истакао да нико не може бити произвољно лишен слободе.

Коначно, сведоци против епископа Јоаникија су били припадници МУП ЦГ, тако да је њихова кредибилност слична оној коју су имали сведоци Кајафиног Синдериона пре више од два миленијума (Stijepanović, 2010, str. 67–68).

С друге стране, хапшење епископа Јоаникија изазива велике и вишедневне протесте народа у Пљевљима, Беранама, Будви, Никшићу. Полиција баца сузавац на народ и брутално пребија демонстранте, укључујући малолетнике и жене. Војска Црне Горе излази из касарни и демонстративно заузима позиције на путу Подгорица–Никшић.

Након пуштања на слободу епископа Јоаникија, ОДК у Никшићу захтева за њега казну затвора од једне године због наводног кршења члана 287. Кривичног законика. Епископ Јоаникије је оптужен да је починио кривично дело непоступања по здравственим прописима за сузбијање опасне заразне болести. Суђење у Основном суду у Никшићу заказано је за 19. јун. Након хапшења епископа Јоаникија, председник Црне Горе Ђукановић 18. маја 2020. године, у време трајања епидемије COVID-19, изјављује на Цетињу да је циљ његове власти стварање некакве „цркве националних Црногораца”.

Коначно, два дана након што је НКТ прогласила крај епидемије COVID-19 у Црној Гори, СПЦ организује у Бару литију у част првог српског свеца Јована Владимира. Ипак, полиција после литије упада у парохијски дом с намером да приведе свештенике. Окупљени народ је то спречио. Дан после тога, у Улцињу полиција у раним јутарњим часовима приводи свештеника Смиљића због учествовања у литији у Бару. Управа полиције подноси 5. јуна кривичну пријаву, поново на основу члана 287. Кривичног законика Републике Црне Горе, против барског свештеника Зековића. Десетог јуна власти руше црквени конак у Улцињу поред цркве Светог

Василија Острошког, намењен монахињама. Никакво решење или упозорење није пре тога издато црквеним властима. Рушење је обезбеђивала Специјална антитерористичка јединица (САЈ) МУП ЦГ. Управа полиције у Улцињу, после консултације са ОДК у том граду, 11. јуна 2020. године подноси кривичну пријаву против митрополита Амфилохија. Четрнаестог јуна хапсе свештенике у Подгорици, Бијелом Пољу, Даниловграду и Пљевљима.

Закључак: власт у Подгорици као „акциони комесар” у време ванредне ситуације

Власти у Подгорици су се у периоду март–јун 2020. године понашале као „акциони комесар”. То је појам који је у правну теорију први увео Карл Шмит (Sarmadzić, 2001. str. 342). Он означава законодавца у време „абнормалног стања”, који разара легалност и легитимност парламентарне државе ради наводног успостављања реда и мира. Ханс Келзен (Hans Kelsen) узрок за такву врсту разарања правног система државе налази у доминацији једне партије над правом (Kelsen, 1953, str. 93).

У Црној Гори је, очигледно, такво понашање власти и владајуће партије имало за циљ наметање неканонске ЦПЦ. Изјава председника Црне Горе, дата у време епидемије COVID-19, то јасно показује. У том контексту се може објаснити настављање репресивних мера и укидање права на слободу вероисповести и после проглашења краја епидемије COVID-19 (привођење свештеника и рушење црквених објеката у условима продуженог абнормалног стања). Најјаснији пример за такво понашање власти је произвољно и провокативно одређивање притвора од 72 сата епископу СПЦ Јоаникију. Власт је знала да ће такво поступање довести до масовног окупљања и протеста грађана у више градова у Црној Гори и повећања могућности ширења заразе од COVID-19. Ипак, одлучила се на хапшење епископа Јоаникија и још 9 свештеника. Дискриминација и прогон СПЦ у Црној Гори за време епидемије COVID-19 и после ње имају свој узрок у Закону о слободи вјероисповијести. Такво поступање је, без сумње, нелегитимно и нелегално јер чланови 62–63. Закона уводе надриправни и надриисторијски критеријум за одређивање својине над манастирима у Црној Гори, односно омогућавају њихово отимање од стране власти. У правно–историјском контексту власт се иродовски понаша попут феудалног енглеског краља Хенрија VIII (Henry VIII) који је отимао црквену имовину да би себе самога прогласио за црквеног поглавара. Томас Мор је такво понашање и законе описао као обрачун богате мањине са сиромашном већином. Модерни француски правник Оливије Бо је власт која доноси такве одлуке без легитимитета описао као разбојника са пиштољем. Власт у Црној Гори крши дугу традицију гарантовања слободе религије или слободе вероисповести која на европском тлу своје зачетке има још у Вестфалском миру из 1648. године. Коначно, власт у Црној Гори крши и модерне међународне правне изворе који гарантују слободу вероисповести као што су: Универзална декларација о људским правима из 1948. године, Европска конвенције о људским правима из 1950. године, Међународни пакт о грађанским и политичким правима из 1966. године и Повеља ЕУ о основним правима из 2000. године.

Dejan M. Mirović¹
University in Priština, with the temporary
Head Office in Kosovska Mitrovica,
Faculty of Law, Department for Public Law
Kosovska Mitrovica (Serbia)

VIOLATION OF UNIVERSAL HUMAN RIGHTS AND PERSECUTION OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN MONTENEGRO DURING THE COVID-19 EPIDEMIC

(Translation In Extenso)

Abstract: At the end of 2019, the Law on the Freedom of Religion was adopted in Montenegro, causing protests and mass litanies from December 2019 to March 2020. After the outbreak of the COVID-19 epidemic, the authorities in Podgorica actually abolished the freedom of assembly and the freedom of religion. Thus the authorities in Montenegro, under the pretext of the urgent social need or public health protection, acted disproportionately and inappropriately during the epidemic. That was the violation of the international conventions guaranteeing universal protection of the freedom of religion and the regulations prohibiting discrimination. The COVID-19 epidemic was used by the authorities to clamp down on the Serbian Orthodox Church in Montenegro for the purpose of establishing the non-canonical Montenegrin Orthodox Church, expropriating the church property and imposing the provisions of the illegitimate and illegal Law on the Freedom of Religion.

Keywords: COVID-19, international law, Montenegro, Bishop Joanikije, human rights

Introduction: the Law on the Freedom of Religion and people's litanies in Montenegro before the outbreak of the COVID-19 epidemic

This research is aimed at the legal and sociological analysis of the Law on the Freedom of Religion and its impact on the status of human rights in the Republic of Montenegro during the COVID-19 epidemic, as well as the establishment of the cause-and-effect relationship with the attempt of constituting the non-canonical Montenegrin Orthodox Church.

At the end of December 2019, several months before the outbreak of the COVID-19 epidemic, the Parliament of the Republic of Montenegro adopted the Law on the Freedom of Religion (the Law).² The public debate prior to the adoption of the Law did not include

¹ dejan.mirovic@pr.ac.rs

² The Government of the Republic of Montenegro adopted the Draft Law on the Freedom of Religion at its session of 5th December 2019. The draft was forwarded to the Parliament the following day. The appointed rapporteurs were Minister of Justice Zoran Pažin and Minister for Human and Minority Rights Mehmed Zenka. The Parliament voted on 27th December. The whole parliamentary group of the Democratic Front was arrested.

the largest religious community in the Republic of Montenegro – the Serbian Orthodox Church, i.e. the Episcopal Council of the Serbian Orthodox Church in Montenegro, consisting of the representatives of the Metropolitan of Montenegro and the Littoral, the Eparchy of Budimlja and Nikšić, and two eparchies that are partly situated in the territory of the Republic of Montenegro (the Eparchy of Zahumlje and Herzegovina and the Eparchy of Mileševa).³ During the voting procedure in the Parliament of Montenegro, the largest opposition group in the Parliament was arrested (the police forced its way into the Parliament hall). Forty-five members out of the total number of 81 members the Parliament of the Republic of Montenegro. The Law came into force on 8th January 2020.

Within that context, the Law is undoubtedly illegal because, according to Academic Kosta Čavoški, the law enactment procedure must be “public, detailed and sufficiently long”, the procedure must include the public debate and voting in the legislative body, whereas it is “extremely important” for the validity of the law to observe the prescribed procedure with no deviations whatsoever (Čavoški & Vasić, 2006, p. 363).

Čavoški also emphasizes that the law enactment must include those participants the law will refer to or those social groups that are most interested in its implementation. Carl Schmitt, one of the greatest legal experts of the 20th century, believes that the decision of the “mere majority” in the parliament, which is not legal, cannot be “just and reasonable” (Samaržić, 2001, p. 317).

The Law on the Freedom of Religion is illegitimate as well. According to the legal theory, the spirit of compromise among various social groups is the foundation of democracy, as well as the legitimacy of the legal regulations. Famous Serbian jurist Slobodan Jovanović writes about that spirit of compromise or the sociological-legal context for law enactment when studying the English legal system in the 19th century (Jovanović, 1940, p. 104).

Carl Schmitt believes that the concurrence between facts and legal norms lies in the basis of legitimacy (Schmitt, 2011, p. 53). As many as 500 years ago, Thomas More criticized the illegitimacy of the law in England which, just as in Montenegro, served for the expropriation of the church property. More described those illegitimate laws as a “conspiracy of the rich against the poor” (Lukić, 1964, p. 278).

In the same period, Niccolò Machiavelli wrote that wise authorities must not underestimate people’s dissatisfaction when adopting laws (Machiavelli, 2012, p. 91).

Finally, modern French jurist Olivier Beaud thinks that the highest (sovereign) power must be founded on legitimacy and it can justify its actions only in that manner; otherwise, power with no legitimacy is an “outlaw with a gun” (Beaud, 2016, p. 3).

On the other hand, it was due to illegitimacy and illegality of the Law on the Freedom of Religion that nonviolent protests in the form of religious and mass litanies broke out in Montenegro in December 2019.⁴ According to the minimum and public estimates of the

³ The negotiations on the Law on the Freedom of Religion were conducted with the Episcopal Council of the Serbian Orthodox Church in Montenegro after and not before the adoption of the Law as it would be logical. The authorities in Podgorica did not sign a bilateral agreement with the Episcopal Council of the Serbian Orthodox Church in Montenegro although they signed the agreements with the Islamic community and the Roman Catholic Church.

⁴ The religious and mass gathering in Nikšić was held on 21st December 2019 with about 20,000 people protesting against the Law. The relics of Saint Vasilije Ostroški were displayed.

Ministry of Interior of the Republic of Montenegro, more than 100,000 people took part in these protests on a daily basis. Based on the Report on religious freedoms by the United States Department of State publicly presented by Secretary of State Mike Pompeo, as many as 50,000 people gathered only in Nikšić and Podgorica on 10th June. In the period prior to the outbreak of the COVID-19 epidemic (in March 2020), the protests or litanies were held in all Montenegrin municipalities, including even those like Ulcinj, where the Orthodox population is a minority. For the state with 600,000 inhabitants and the police forces of about 2,000 people, such protests were a clear sign that the majority of the nation did not support the Law on the Freedom of Religion.

Still, the people were most bitterly disappointed by Articles 62 and 63 of the Law. Pursuant to these Articles, the monasteries and churches built before 1918 should become the ownership of the state if the Serbian Orthodox Church could not prove its ownership over them. Moreover, the main criterion for determining the ownership was the product of the quasi-legal and quasi-historical interpretation by the authorities. That criterion is a “contribution” of Montenegrin citizens and the state to the construction of religious objects. However, the most important religious objects, such as Đurđevi Stupovi, the Monastery of Morača, the Monastery of Cetinje, and Ostrog, had been built many centuries before Montenegro was internationally recognized as an independent country at the Congress of Berlin in 1878. Since there is no international and legal continuity between the Serbian medieval states of the Nemanjić and Crnojević dynasties and the Ottoman Empire, on one side, and modern Montenegro on the other side, the provisions of Articles 62 and 63 are inapplicable in terms of international law (Đorđević, 1967, p. 68).

Having in mind that international law is beyond domestic law, according to the generally accepted monistic theory, the above provisions are absurd and inapplicable in domestic law as well (Avramov & Kreća, 2008, p. 43).

The only continuity that may be relevant to the Law is the canonical one, with the Episcopacy of Zeta founded by Saint Sava after the Serbian Church gained autocephaly in 1219 or the one with the Patriarchate of Peć (Durković & Jakšić, 2020, p. 31, 96; Džomić, 2018, p. 5). However, for political reasons that continuity is not included in the Law.

A similar conclusion regarding Articles 62 and 63 may be reached when taking into account the legal fact that since 1918 the Serbian Orthodox Church in Montenegro has possessed the tenure over the religious objects for at least one hundred years. This implies that the property holder did not and could not know that he/she was not authorized to hold such property, whereas states usually prescribe the period of 20 years for the immovable property so that the right of ownership through tenure could be gained. This land tenure is recognized by all civilized countries (Stanković & Orlić, 2001, p. 45).

The authorities in Montenegro obviously do not recognize that legal institute when it comes to the objects of the Serbian Orthodox Church.

In the end, even the rapporteurs of the Venice Commission on the Law on the Freedom of Religion in their Opinion from 2019, essentially favouring the authorities in Podgorica, admitted being “concerned” about the provisions of Articles 62 and 63 and invited the authorities in Podgorica to consult the Serbian Orthodox Church regarding those Articles (Esanu, Velaers, Vermeulen, 2019, pp. 20–22).

Universality of human rights and limits of restricting human rights during an emergency

Modern legal theory considers that human rights have their origin in natural law (moral or divine) and not in the positive or applicable legal order (Paunović, Krivokapić, Krstić, 2010, pp. 19–25).

Namely, human rights are universal and exist independently of the will of the state, constitutional or legal settlement. That is why the state is obliged to refrain from intervening in human rights and it can restrict them only exceptionally, in extraordinary circumstances or emergencies. John Locke, the founder of the modern notion of human rights, even believed that authorities violating human rights were not legitimate. Ronald Dworkin thinks that the observation of human rights is a prerequisite for “political morality” (Dworkin, 2001, p. 124).

The universal legal habit/custom of guaranteeing the freedom of religion has had a long tradition. In the territory of Central Europe, the freedom of religion has been guaranteed ever since the Peace of Westphalia in 1648. After the Thirty Years’ War between Protestants and Catholics, the principle *cuius region, eius religio* was finally adopted. Germany and Central Europe were *de facto* divided into Protestant (Palatinate, Saxony, Silesia, Brandenburg, Denmark and the Netherlands) and Catholic states (Bavaria, Austria and Bohemia), despite the fact that the Pope of Rome did not recognize the regulations of the Peace of Westphalia (Blei, 2002, p. 87).

In modern international law, the right to freedom of religion is guaranteed in Article 18 of the Universal Declaration on Human Rights from 1948, Article 9 of the European Convention on Human Rights from 1950 (European Convention), Article 18 of the International Covenant on Civil and Political Rights and Article 10 of the EU Charter on Fundamental Rights from 2000. Interpreting universality and mandatory character of human rights in this field, in its famous award issued in the case *Kokkinakis v Greece* from 1993, the European Court for Human Rights points out that the freedom of religion represents one of the “foundations of the democratic society”. In its General Comment in reference to Article 18 of the International Covenant on Civil and Political Rights from 1993, the UN Human Rights Committee emphasizes that the state must guarantee unobstructed performance of religious services. The legal theory states that the freedom of religion consists of the right to the choice of religion, the right to religious instruction, the right to religious services and prohibition of discrimination, both direct and indirect, as well as that it should contain personal and economic rights in itself (Bigović, 2009, p. 35, 133).

In Montenegrin domestic law, Article 6 of the Constitution of the Republic of Montenegro from 2007 guarantees the inviolability of human rights and freedoms; Article 8 prohibits discrimination, Article 14 prescribes equality of religious communities and their freedom in performing religious services and activities, while Article 46 stipulates the freedom of religion. The previous Law on the Freedom of Religion, adopted during the one-party and atheist system in 1977, also (though formally) guaranteed the right to the “free confession” of faith (Džomić, 2013, p. 252).

On the other hand, there is no doubt that human rights can be restricted in emergencies. Such was the case of the COVID-19 epidemic in Montenegro in the period March–June 2020. Nevertheless, according to the legal theory and international conventions, as

well as the Constitution of Montenegro, human rights can be restricted, but not abolished in emergencies. For example, the derogatory clause in Article 9, Paragraph 2 of the European Convention on Human Rights stipulates that the freedom of religion can be “restricted” for the sake of protecting public health. The case law of the European Court for Human Rights interprets Paragraph 2 of Article 9 as follows: the limitation of the freedom of religion must be “proportional and necessary”. The state is obliged to maintain a “neutral and impartial” attitude towards every religious community (Duterte, 2006, pp. 286–287).

Moreover, the restriction of the freedom of religion must suit the “urgent social need” and must be interpreted in terms of Article 11 the European Convention that guarantees the freedom of peaceful assembly. Article 17 points out that the state must not restrict freedoms and rights to a greater extent than the one stipulated by the European Convention. Article 18 states that there must be limits to the restriction of the rights.

In its General Comment No. 27 on the restrictions of human rights, the UN Human Rights Committee emphasizes that restrictions must not “disturb the essence of the law itself” (Hanski, Šajnin, 2007, p. 15).

The relationship between the norm and the restriction must not be in favour of the restriction. Regulations restricting human rights must not give unlimited freedom to the authorities that are in charge of their implementation. Just like the European Court for Human Rights, the UN Human Rights Committee requires that the measures of restricting human rights should be in compliance with the principle of proportionality, i.e. that the “least intrusive means” should be applied. The Committee requires that, even during a war or large-scale natural disasters, the authorities must prove that such emergencies pose a threat to the survival of the nation.

The arrest of Bishop Joanikije and repression against the Serbian Orthodox Church during and after the COVID-19 epidemic in Montenegro in the period March–June 2020

The authorities in Podgorica used the COVID-19 epidemic not only to abolish the freedom of assembly, but also to actually abolish the freedom of religion for only one religious community. Thus the authorities in Montenegro, under the pretext of the urgent social need or public health protection, acted disproportionately and inappropriately during the COVID-19 epidemic. That the real aim of the authorities was the fight against the Serbian Orthodox Church is proved by the fact that repressive measures against the clergy continued even after the official suspension of the emergency measures in relation to the COVID-19 epidemic on 2nd June 2020. So, according to the quasi-historical and quasi-legal interpretation of the authorities in Podgorica, instead of COVID-19, the Serbian Orthodox Church became “a threat to the survival of the new nation” or an obstacle to the establishment of the non-canonical Montenegrin Orthodox Church. It is demonstrated by the following facts.

In the Republic of Montenegro, emergency measures were introduced on 10th March 2020. They essentially established the emergency state regime. The Government of the Republic of Montenegro and the National Coordinating Body for Combating Infectious Diseases (NCT) introduced the prohibition of traveling to the countries affected by COVID-19: Italy, Spain, Iran and China. (The NCT was led by Minister of Agriculture

Milutin Simović). It also included the prohibition of entry to foreign citizens coming from those countries. The citizens of Montenegro who were returning home from those countries were sent to home isolation in the period of 14 days. The NCT prohibited sports events and holidays were suspended for health workers. On 15th March 2020 the border crossings, cafés and cafeterias, restaurants, playrooms, gyms, shopping malls and catering facilities were closed. Two days later further measures were introduced. Public transport was suspended for passengers at the inter-city, suburban and city levels (buses and vans) as well as for passengers travelling by train. Hairdressing and beauty salons were closed, as well as counter halls, schools and theatres. The number of customers in shops was limited to 50 and mandatory distance was prescribed.

On 25th March the COVID-19 epidemic was declared in the whole territory of the Republic of Montenegro. On 30th March the prohibition was introduced for going out on business days from 7 pm to 5 pm and on Saturdays from 1 pm to Monday at 5 am. In that period, there were about 90 confirmed cases of COVID-19 infection in the territory of Montenegro. On 14th April there were as many as 278 infected people and a single-digit number of deaths.

After that period the number of reported cases began declining. From 30th April, and also on 4th, 8th, 11th, 12th, 15th and 19th May, the NCT gradually alleviated the measures. Outdoor recreation and training sessions of professional sportsmen were allowed; the prohibition of movement was abolished, and temporary hospitals were closed down. Taxi and passenger transport was allowed and the beaches, as well as catering facilities and shopping malls were opened. Religious communities were allowed to perform services while observing the two-metre distance. It was stipulated that inside a religious/church object there should be one person per 10 metres square and up to twenty people in a church yard.

On 22nd May the authorities organized mass celebrations of the Statehood Date of Montenegro in the streets of many towns. On 25th May the Government of the Republic of Montenegro and the NCT announced that Montenegro was a Corona Free state (allegedly the first in Europe) because there were no more infected cases.

In its Interim Recommendation for COVID-19 prevention of 29th May 2020, the Government of the Republic of Montenegro demands 2-metre distance in queues and during religious services in relation to religious conventions and during services in churches and places of worship. The maximum number of believers was 200 (Government of the Republic of Montenegro 2020, 8th June). Religious services are recommended to be performed outdoors, with the presence of maximum 200 people. The introduction of video broadcasts was recommended in front of religious objects. Believers should not open or close church doors and they should enter the church one by one. Hand disinfectant should be supplied at the entrance of the church. Elderly church-goers should not attend liturgies.

Finally, the end of the COVID-19 epidemic was officially declared on 2nd June 2020.

The Serbian Orthodox Church Montenegro observed all these measures. In March the religious and mass litanies in response to the Law on the Freedom of Religion were suspended. On 19th March 2020, Father Gojko Perović, the rector of the Cetinje Theological Academy, publicly offered the religious objects to the authorities with the aim of setting up infirmaries and invited the believers of the Serbian Orthodox Church to observe the NCT instructions.

The authorities did not accept such help offered by the church. Only 48 hours after Perović's invitation, the Cathedral in Nikšić was blocked. On 12th April, 82-year-old Metropolitan Bishop Amfilohije was taken to the police. He and several priests were kept almost the whole day in the Security Centre in Podgorica. Then priests in Bijelo Polje and Kotor had to report to the police, including 76-year-old Momčilo Krivokapić, the most renowned priest in the Bay of Kotor. Krivokapić died only nine days after being taken to the police in Kotor. The Municipal Prosecution Office in Kotor filed criminal charges against the people attending Krivokapić's funeral. On 23rd April Metropolitan Bishop Amfilohije was called to the police for the second time. The reason for it was his performing the service at the funeral of outstanding historian Vladimir Jovičević, although the funeral was organized in line with the NCT measures (and attended by only 10 people).

Lastly, despite the fact that the NCT had been relaxed and that Eparchy Bishop of Budimlja and Nikšić Joanikije had not invited the people to attend the feast of Saint Vasilije Ostroški on 12th May (Mičović, 2020). On the same day he was arrested together with nine Serbian Orthodox priests. They are indicted of acting contrary to the orders of the Ministry of Health regarding the prevention of the harmful infectious disease, on 12th May in Nikšić. The reputable and popular Bishop was detained for 72 hours although he had never been criminally prosecuted and there was no possibility of him escaping, influencing witnesses or transmitting the virus to anyone. That was the serious violation of Article 5 of the European Convention on Human Rights. In that respect, in the case *Guzzardi v Italy*, the European Court for Human Rights pointed out that no one can be arbitrarily deprived of freedom.

In the end, the witnesses against Bishop Joanikije were members of the Montenegrin Ministry of Interior, so their credibility is similar to that of the witnesses of Caiaphas's Sinderion more than two millennia ago (Stijepanović, 2010, pp. 67–68).

On the other hand, the arrest of Bishop Joanikije caused huge protests taking place for several days in Pljevlja, Berane, Budva and Nikšić. The police threw tear bombs at the people and brutally beat the protesters, including minors and women. The Montenegrin Army left the barracks and demonstratively took positions on the road Podgorica-Nikšić.

After Bishop Joanikije was released, the Municipal Prosecution Office in Nikšić demanded that he should be sentenced to one year in prison due to the alleged violation of Article 287 of the Criminal Code. Bishop Joanikije was charged with committing the criminal offense of not acting in line with medical regulations for the containment of the harmful infectious disease. The trial in the Basic Court in Nikšić was scheduled for 19th June. After the arrest of Bishop Joanikije, on 18th May 2020, amid the COVID-19 epidemic, Montenegrin President Đukanović stated in Cetinje that the aim of his government was to establish "a church of Montenegrin nationals".

In the end, two days after the NCT announced the end of the COVID-19 epidemic in Montenegro, the Serbian Orthodox Church organized a litany in Bar in honour of first Serbian saint Jovan Vladimir. However, after the litany the police broke into the parish home in order to arrest the priests. The people attended the litany stopped them. The following day, the police arrested priest Smiljić in Ulcinj because he had taken part in the litany in Bar. On 5th June, the police directorate filed criminal charges against Zeković, a priest from Bar, once again pursuant to Article 287 of the Criminal Code of the Republic of Montenegro. On 10th June, the authorities destroyed the church residence in Ulcinj,

next to the Church of Saint Vasilije Ostroški, intended for nuns. No decision or warning had been issued to the church authorities. The destruction of the building was supervised by the Special Anti-Terrorist Unit of the Montenegrin Ministry of Interior. On 11th June 2020, after consulting the Municipal Prosecution Office, the police directorate of Ulcinj filed criminal charges against Metropolitan Bishop Amfilohije. On 14th June the priests were arrested in Podgorica, Bijelo Polje, Danilovgrad and Pljevlja.

Conclusion: the authorities in Podgorica as the “action commissioner” during the emergency

In the period March-June 2020, the authorities in Podgorica acted as the “action commissioner”. That term was first introduced into the legal theory by Carl Schmitt (Samardžić, 2001. p. 342). It denotes the lawmaker during the “abnormal state”, the one destroying legality and legitimacy of the parliamentary state for the alleged sake of establishing peace and order. Hans Kelsen finds the cause for such type of destroying the legal system of the state in the domination of one party over law (Kelsen, 1953, p. 93).

Such acting of the authorities and the ruling party in Montenegro was obviously aimed at imposing the illegitimate Montenegrin Orthodox Church. It is clearly demonstrated by the statement of the Montenegrin President during the COVID-19 epidemic. Within that context, the continuation of repressive measures and the abolishment of the right to the freedom of religion can be explained even after the official end of the COVID-19 epidemic (taking the priests to the police and destroying religious objects in the conditions of extended abnormal state). The most flagrant example of such behaviour of the authorities is the arbitrary and provocative issuance of the 72-hour detention for the Serbian Orthodox Bishop Joanikije. The authorities knew that such acting would lead to a mass gathering and protests of the citizens in several towns Montenegro and thus the increased chance of spreading the COVID-19 infection. Nevertheless, the authorities decided to arrest Bishop Joanikije and nine other priests. Discrimination against and oppression of the Serbian Orthodox Church in Montenegro during and after the COVID-19 epidemic have their cause in the Law on the Freedom of Religion. Such acting was undoubtedly illegitimate and illegal because Articles 62 and 63 of the Law introduce a quasi-legal and quasi-historical criterion for establishing ownership of the monasteries in Montenegro, i.e. they enable the authorities to expropriate the monasteries. In the legal and historical context, the authorities acted in Herodian manner, like feudal English King Henry VIII who took away church property in order to declare himself as the religious ruler. Thomas More described such behaviour and laws as the fight of the rich minority against the poor majority. Contemporary French jurist Olivier Beaud describes the authorities making decisions with no legitimacy as an outlaw with a gun. The Montenegrin authorities have violated the long-standing tradition of guaranteed freedom of religion which on the European continent dates back to the Peace of Westphalia in 1648. In the end, the authorities in Montenegro have also violated modern international legal sources guaranteeing the freedom of religion, such as: the Universal Declaration on Human Rights from 1948, the European Convention on Human Rights from 1950, the International Convention on Civil and Political Rights from 1966 and the EU Charter on Fundamental Rights from 2000.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Avramov, S., Kreća, M. (2008). *International Public Law*. Beograd: Pravni fakultet u Beogradu [In Serbian]
- Bigović, R. (2009). *Human Rights in Christian Tradition*. Beograd: Službeni glasnik [In Serbian]
- Blei, K. (2002). *Freedom of Religion and Belief: Europe's Story*. Assen: Uitgeverij Van Gorcum.
- Beaud, O. (2016). *The State and Its Power*. Beograd: Pravni fakultet [In Serbian]
- Čavoški, K., Vasić, R. (2006). *Introduction to Law*. Beograd: Pravni fakultet u Beogradu [In Serbian]
- Durković Jakšić, Lj. (2020). *Whose are the religious objects in Montenegro? The Metropolitan of Montenegro has never been autocephalous*. Beograd: Catena mundi [In Serbian]
- Duterte, G. (2006). *Key case-law extracts - European Court of Human Rights*. Beograd: Službeni glasnik [In Serbian]
- Dworkin, R. (2001). *Taking rights seriously*. Podgorica: CID [In Serbian]
- Džomić, V. (2013). *The Church and the State in Montenegro*. Cetinje: Svetigora [In Serbian]
- Džomić, V. (2018). *Current Challenges on Realizing the Freedom of Religion in Montenegro*. Podgorica: Orthodox Metropolitan of Montenegro & Littoral Legal Council
- Đorđević, S. (1967). *On the Continuity of the States with a Special Overview of the Continuity of the Kingdom of Yugoslavia and the Federal People's Republic of Yugoslavia*. Beograd: Naučna knjiga [In Serbian]
- Esanu, N, Velaers, J., Vermeulen, B. (2019). *Montenegro Opinion On The Draft Law On Freedom of Religion Or Beliefs And Legal Status Of Religious Communities*. Strasbourg: European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission). Available at: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)010-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)010-e)
- Government of the Republic of Montenegro (2020, 8th June). *Measures and Recommendations*. Podgorica. Available at: http://www.gov.me/naslovna/mjere_i_preporuke/
- Hanski, R., Šajnin, M. (2007). *Most Important cases before the Human Rights Committee*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava [In Serbian]
- Jovanović, S. (1990). *Examples of Political Sociology: England, France, Germany 1815–1914*. Beograd: BIGZ, Jugoslavijapublik, SKZ [In Serbian]
- Kelsen, H. (1955). *The Communist Theory of Law*. New York: Praeger
- Lukić, R. (1964). *History of Political and Legal Theories, Book 1, From Antiquity to the Beginning of the 17th Century*. Beograd: Naučna knjiga [In Serbian]
- Machiavelli, N. (2012). *The Prince*. Beograd: Javor [In Serbian]
- Mićović, (2020). *In Europe: Christians under attack*. *Christianpost*. Available at: <https://www.christianpost.com/voices/in-europe-christians-under-attack.html>
- Paunović, M., Krivokapić, B., Krstić, I. (2010). *International Human Rights*. Beograd: Pravni fakultet [In Serbian]
- Samardžić, S. (2001). *Norm and Decision: Carl Schmitt and His Critics*. Beograd: Filip Višnjić [In Serbian]
- Schmitt, C. (2011). *Nomos of the Earth: in international law: Ius Publicum Europaeum*. Beograd: Fedon [In Serbian]
- Stanković, O., Orlić, M. (2001). *Property Law*. Beograd: Nomos [In Serbian]